

ՌԵԺԻՐ, 1863 — ԻԱ ՏԱՐԻ — ՅՈՒԼԻՍ

ԱՇՈՏ Ա

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱԶԱՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

(Տես յերես 145 — 177)

Է. Յետ երեսուն տարւոյ Սմբատայ սպարապետութեան և Աշոտոյ կենաց՝ հասաւ Հայոց մեծ ալեկոծութեան և վտանգի պարագայն, զոր առաջ յիշեցինք, Բագարատայ և Ապուսէթի դիպուածովք, որոց համար եկաւ Բուղա 'ի Հայս: Նախատես և նախահոգ սպարապետն իր իշխանակցաց պնդազխութիւնը տեսնելով և չկարենալով զամէնքը համոզել, ջանաց մնացածը և կրցածը ապահովել. և դեռ Սև զօրավարն (Բուղա) իր աշխարհէն չարժած՝ Սմբատ իմանալով եղած պատրաստութիւնը, թէ անոր և թէ ամիրապետին թղթով և ընծաներով իմացուց որ ինքն ապստամբաց կողմ չէ, այլ օրինաւոր իշխանութեան հաւատարիմ. և այսպէս առաջին յաղթութիւն մ'ըրաւ բռնաւորին դէմ, և Հայաստանի միջնաշխարհը ապահովցուց. զոր և այլ աւելի հաս-

տատեց՝ երբ Բուղա Ատտիղասայ պէս սպառնալեօք ելեր կու գար մեր աշխարհը. այս անգամ Հայոց պահապան հրեշտակն՝ Յժամեայ կայտառ և հզօր երիտասարդի մը կերպարանօք ելաւ. անոր դիմաց, աչքը չլացուց, սիրտը չարժեց, խոստմունք առաւ որ հլու եղողին փրկաս չհասցընէ, և այնպէս թողուց որ մոռնէ 'ի Հայս. այս հրեշտակս էր ինքն ԱՇՈՏ, հասակին և վայելչութեան և զինուորութեան ամենէն փայլուն և ծաղկած ատեն. անշուշտ Բուղա իրեն բաղդ այլ սեպեց որ այդպիսի անձ մը և անոր նման եղբարք և հայր իրեն դիմակաց պիտի չըլլան: Աշոտոյ քաղաքական և ամենայն յիշատակեալ գործոց մէջ այս առաջին դիպուածն է, դիպուած բարեգուշակ, թէ և ինքն դեռ չէր տեսներ՝ այդ գործոյն և նմանեաց համար՝ նոյն գացած ճամբէն թափաւ:

րական թագի մը ճամբայ ելնելն, որ հա-
սաւ իր ճակտին՝ յետ 35 տարւոյ: Եր-
րորդ անգամ ապահովեց Սմբատ հայ-
րենիքը յետ իր հրեշտակին (իր որ-
դոյն) ինքնին ելնելով ընդ առաջ Բու-
ղայի, երբ սա նուաճելով զհարաւային
Հայս՝ մտաւ 'ի միջնաշխարհն և կու-
գայր 'ի մայրաքաղաքն Դուին. « Սպա-
» րապետն Հայոց՝ իբրեւ գիտաց, կ'ըսէ
» պատմիչն Թովմաս, թէ ոչինչ օգուտ
» բերէ արտաքոյ հրամանաց նորա լի-
» նել, փութացաւ եկն առ նա, և ըն-
» կալեալ 'ի նմանէ՝ բնակեաց ինքն և
» իւրքն, հանգերձ իւրաքանչիւր կա-
» լուածովք, առանց կասկածանաց »:
Եւ միւս պատմիչն (Յովհ. կաթ.) « Ըզ-
» մահ 'ի կեանս խառնեալ՝ սակա աշխար-
» հին իւրոյ փրկութեան, գնայ ընդ ա-
» ռաջ՝ նորա բազում ընծայիւք և պա-
» տարազօք. և առնկալեալ 'ի նմանէ
» պատուասիրաբար... բազում իմաս-
» տութեամբ զսաղապ և զանոտի միտս
» նորա յինքն հանգուցեալ վստահէ »:
Բուլա ըստ խոստմանն հանգիստ թո-
ղուց զՍմբատ. բայց միայն տեղեկու-
թիւն կ'առնուր անկէ իր երթալու տե-
ղերուն և անձանց վրայօք. և երբեմն
հետն կուտանէր զնա, թէ ոչ պատե-
րազմելու՝ գոնէ թշնամիները յորդորե-
լու 'ի հնազանդութիւն, կամ գործը
շուտով վերջացնելու համար: Սմբատ
այս գծուար և փափուկ առթին մէջը
րաւ որչափ որ պարտք հայրենեաց և
պարտք հպատակութեան միաբան պա-
տուիրեն. և հաւանօրէն իր հեռացած
ատեն՝ տեղը թողած էր զԱշոտ. որ չի
յիշուիր այս ատեն ուրիշ տեղ, ինչպէս
յիշուին հայրն և եղբայրն Աղուանից
պատերազմին ատեն. ուր երբ Բուլա
չարաչար զարնուած յԱպուստէի՝ յու-
սահատեալ փակուեր էր վրանին մէջ,
և տան օր քովը մարդ չէր մօտեցնէր,
միայն Սմբատ սպարապետն համարձա-
կեցաւ ներս մտնելու և բռնաւոր ձեռ-
քէն բռնելու, յիշեցնելով անոր որ պա-
տերազմի մէջ յաղթուիլն ամօթ չէ,
այլ վհատիլն. որ և թէ անկէ թէ ամի-
րապետէն նոր հասած պատուէրքով և

զօրքերովն քաջաւերուած՝ րրաւ այն
մեծ յարձակումներ Գթիշ լեռան վրայ,
թէ և չյաջողեցաւ. այս միջոցիս կու-
յիշուի Աշոտի եղբայրն Մուշեղ, որ
մօտ բլրի մը վրայ կեցած կու դիտէր այն
ահաւոր պատերազմը. և երբ յանկարծ
լսեց հազարաւոր փողոց և եղջերաց
շունչէն, և բազմաբիւր զօրաց արաբա-
ցի կողորդաց աղխազուր աղաղակն, իբր
250,000¹ սպառազէն մարդկան և երի-
վարաց փայլմունքն, վազքն, վեր վար
չարժիլն, երկու կողմէն յուսադրաբար
կամ յուսահատաբար կանչուրուտեղն,
վարէն վեր մեքենայով նետուած նե-
տեր, տէգեր, գունտեր, պարսեր, վե-
րէն վար սահած թափած քարեր, նե-
տեր նիզակներ, և այն գրեթէ չբա-
ցատրելի խառնուրդը, զարնուածքը,
անամպ երկնքի մը տակ սաստկաձայն
որոտմունքը և աննման հեղեղի մը ե-
ռալ զեռալը, խեղքն գլխէն թռաւ, սոս-
կումն և յափշտակութիւն զինքն վերա-
ցուցին, կ'ըսէ պատմիչն, մինչև յահա-
ւոր հանդէս գալստեանն Աստուծոյ 'ի
դատել զաշխարհ 'ի վախճան ժամա-
նակի. և քանի որ միտքն այն յափշտա-
կութեան և եռանդեան մէջ էր՝ աս-
տուածարեալ մարգարէի կամ ներշնչ-
չեալ բանաստեղծի պէս (ինչպէս որ ար-
դէն վարժ էր բանահիւսութեան) սկսաւ
յանպատրաստից երգել ստեղծել ոտա-
նաւոր չափով հինգ տուն սրտառուչ
երգ կամ շարական մը, որ կու սկսէր,

Անգաղելի ական սրտի նայեցող անձն իմ.

զոր, գիտեմ դու այլ, Հայկակ, աւելի
ախորժով ուզես կարդալ, քան այն
պատերազմին շշուկը լսել. — ոհ,
ինչ ըսեմ, թերևս այս երգս այլ մեր
կորուսեալ Շապուհ պատմիչն հետ գը-
տուի. ուզեմք չուզեմք պէտք է գոհա-

1. Պատմիչն տեղ մը յիշէ որ Բուլա իր բանա-
կին մէջ 500 հոգւոյ մէկ դրօշակիր մը գրեւ էր.
այս պատերազմիս մէջ 1000 դրօշակիր կու յիշէ.
այս հաշուով 500,000 կ'ըլլար զօրքն. բայց որով
հետև ինքնին հոս 200,000 էն աւելի էր կ'ըսէ.
մինք Ապուստէի բանակն այլ աւելցնելով թե-
րևս աւելի չգրինք 250,000ը:

նալ այս մէկ տողով, այս փշրանքով, ինչպէս որ մեր ուրիշ շատ հին ցանկալեաց այլ հազիւ մէկ տողիկն մէկ փշրիկն ունիմք, մնացորդք ժամանակաց խառնակութեան, հնութեան կամ անհոգութեան... Բայց դու անցողաբար զայս այլ նշանէ, որ գրականութիւնն այս ատեն այս Բագրատունի տոհմին մէջ ծաղկած է եղեր և պահուած հաւասար զինաշարժութեան:

Այն պատերազմին և Բուղայի գործոց վերջը ու դարձը առաջ յիշեցի. հարկ է հիմայ ճամբել զնա՝ որ դառնամք յԱշոտ. բայց ցաւալի հարկ մ'այլ կայ. պէտք է որ այն ճամբուն վրայ տեսնեմք նաև զհայրն Աշոտոյ, զհայրն Հայոց, զմեծօրին Սմբատ. որոյ մեծ արդիւնքն այլ յառաջ յիշեցի. ինքզինք զոհելով՝ հայրենիքը մեծ սպառնալիքէ և կոտորածէ ազատեցն, այնպիսի ժանտ, և ըստ անուանն (Գարա-Բուղա) կատաղած սեւ ցլու մը եղջիւրներէ. որ և պատուէր տուաւ սպարապետին որ տունը հոգայ, տեղն իր որդին զԱշոտ դնէ իբրև տեղակալ, և զայ իրեն, որ երթան ամիրապետին՝ արժանաւոր վարձքն առնուլ: Սմբատ թերևս կու գուշակէր ինչ վարձք ինչ վերջ ունենալն. բայց գոհ էր իր ըրած երախտեացն առ հայրենիս. գոհ էր իր տեղ իր ամենևին նըմանն և սիրելին թողլուն. քաղաքական կողմանէ հոգ չունէր՝ Աշոտոյ պէս խոհեմ և կտրիճ կորիւն մը դնելով իրեն փոխանորդ. ուղեց յապահովել հոգևորն այլ, զոր միշտ մտածէր բարեպաշտութեամբ, յԱստուծոյ և իր հայրերէն ժառանգած, զոր և ժառանգեցուց իր զաւակացն, ոչ պակաս քան զքաջութիւն և զփառս: Արդ որովհետեւ նոյն ատեն Յովհաննէս կաթողիկոսն վախճանած էր և աթոռը պարապ մնացեր էր աշխարհին չփոթովեան պատճառաւ, Սմբատ այն նեղ ժամանակին կարելոյն չափ եկեղեցականները ժողովեց իր իշխանանիստ քաղաքաւանը, յերազգաւորս, և ատենին յարմար անձ մը չգտնելով անոնց մէջ ընտրել տուաւ արժանաւոր աշխարհական կամ դեռ

կարգ չառած անձ մը, որ էր Զաքարիա, կոտայից գաւառին Զագ գեղէն, որ է մօտ Երևան քաղաքի, և հիմայ Երանոս այլ կ'ըսուի. ինչուան այս ատեն պատմութիւնն բան չի յիշեր այս անձին վրայ, բայց գործն կու վկայէ որ ոչ միայն սրբութիւն վարուց ունէր, այլ և շնորհք տեսչութեան այն բարձր աստիճանին համար՝ յոր ամբարձաւ, նոյն օրը ձեռնադրուելով ի կիսասարկաւագութենէ մինչև ի կաթողիկոսութիւն, և նստաւ յաթոռ Ս. Լուսաւորչին (854). իսկ գիտութեանն այլ վրկայ են իր գրուածքն՝ մեծ տօնից և աւագ շաբաթուան աւուրց վրայ, 15 ճառ, որչափ որ ինծի ծանօթ է. որոց մէջ բաց ի վարդապետական մեկնութեանց, ազգային աւանդութիւնք և տօմարական տեղեկութիւնք այլ կան: Սմբատ՝ աշխարհին հետ զինքն այլ յանձնեց նորընտիր հայրապետին աղօթից. և անշուշտ շատ սրտառուչ եղաւ հրաժարականն՝ երբ մէկ կողմէն կաթողիկոսն իր գաւազանն առած, մէկայլ կողմէն Աշոտ հօրը սպարապետութեան սուրբ առած՝ շուարեր էին այս շուտ և անկարծական փոփոխութեանց վրայ, մինչդեռ նոյն անշիփօթ շուտութեամբ զգատտ սպարապետն աւանդելով երկուքին այլ ինչ որ իրեն ամենէն ցանկալի էին ի հայրենիս, և ողջունելով զանոնք, վերջին ողջոյն, փութացաւ երթալու առ Բուղա, առ Զափր, ի Բաբելոն և ի բանտ, և ոչ ևս դառնալու ի հայրենիս:

Ը. Ոչ միայն ցաւալի այլ և շատ ըզգուշալի և դժուարին էր Աշոտոյ վիճակն. Բուղա բոլորովին ազատ թողեր էր զնա, բայց Հայոց ոստիկան մ'այլ և իբրև լրտես մը դրեր էր զիպրահիմ. ուրուն հետ վարուելու թէ և բաւական խոհեմութիւն ունէր Աշոտ, բայց Պաղտատի լուրերն զինքը կու խռովէին. իշխանաց բանտարկութիւնն, իր հօրն այլ անոնց հետ, և հաւատքի ուրացութեան վախն. իր մէկ սխալ կամ յանդուգն քայլն՝ կրնար հօրը կենաց վնաս հասցընել. մանաւանդ երբ ուրիշ իշ

խանք ուրացութեամբ յետ դարձան (857—8), և ոմանք հոն նահատակուեցան, և մնաց 'ի բանտի միայն Սմբատ, որուն գրեթէ ինքնիշխանութեան պատիւ խոստացած էր Բուղա խալիփային կողմանէ. իսկ սա՝ անոր հաւատարմութեան փոխարէն՝ Աստուծոյ անհաւատարիմ ըլլալ կու պահանջէր 'ի Սմբատայ. և զի նա ճշմարիտ մեծահաւատ և մեծոգի էր, ոչ բռնաւորն կրնար յաղթել, ոչ Սմբատայ կապանքը քակուէին, թէ և յուսայր Աշոտ. և այսու յուսով՝ որչափ ջանք և աղաչանք ըրաւ առ Զափր, յայտնի չէ. բայց այնչափ հաւատարմութիւն ցըցուց, որ ոչ իրեն և ոչ հօրը վրայ կրցան կասկած ու մեղադրութիւն մը ընել. թէպէտ ինչպէս հօրն, այսպէս այլ իրեն երբեմն ծանր ծանր և անախորժ հարկեր կու դնէր այս հաւատարմութիւնս. և շատ հեղծանքութիւն տուողքն այլ իր համազգիքն կ'ըլլային՝ ապստամբութեամբ և անհնազանդութեամբ. պէտք էր կամ նուաճել զանոնք, կամ անոնց պէս ապստամբ և յանցաւոր երևնալ, և անկէց այլ աւելի՝ մոռացող կարծուիլ հօրը կապանացն և բանտին:

Այսպիսի առիթ մ'եղաւ Գրիգոր Մամիկոնէից տէրն, որ ուրիշ գլխաւոր իշխանաց հետ գերուած և բանտարկուած էր 'ի Բաբելոն, բայց յաջողութիւն մը գտնելով փախաւ անկէ և թշնամեաց միջէն անցնելով եկաւ իր երկիրը, 'ի Բագրեւանդ. և անկէ այլ ամուր տեղ մը գտնելու պատրաստուած ատեն՝ յետ եօթն աւուրց մեռաւ: Ետեւէն ընկնող արաբացի ոստիկանն պատուիրեր էր Աշոտոյ՝ որ ուր այլ ըլլայ՝ երթայ բռնէ զԳրիգոր. Աշոտ լսելով անոր մահը՝ զլուխը հանել տուաւ և զըրկեց բռնաւորին, ըսելով որ փախչելու ատեն բռնուած է: Ոստիկանն ուրախացաւ, խալիփայն 'ի վարձ հաւատարմութեան Աշոտոյ՝ իրեն պարգևեց Գրիգորի երկիրը (Բագրեւանդ), և իբր 30,000 Ֆրանգ այլ վրան: Այսոր նման դիպուած մ'այլ եղաւ Արծրունեաց իշխանաց հակառակութեան պատճառաւ:

ուս. ուր (ինչպէս առաջ յիշեցի) Գուրգէն իշխանն ազատօրէն կու տիրէր. բայց երբ դարձաւ միւս Գուրգէն եղբայրն Աշոտոյ բուն տիրոջ Արծրունեաց, և ասոր որդին Գրիգոր Դերենիկ (858), մէջերնին շփոթութիւն ծագեցաւ. զոր և չաւելցնելու համար՝ առաջին Գուրգէնն թողուց իր երկիրը և Յունաց կողմը անցնիլ ուզեց. եկաւ ինչուան յէրզիւռում, որոյ արաբացի քաղաքապետքն Բշրի և Զըքրի՝ բռնեցին զնա և Աշոտոյ խաւրեցին. Աշոտ շատ զբարացաւ այնպիսի կտրիճ և զգօն մարդ մը անարգ վրէժխնդրութեան մատնելու, բայց քանի որ հօրը կապանքն կու յիշէր՝ իր սիրտն աւելի կու կապկըպէր. իրեն յանձնուածն այլ չկրցաւ քակել, այլ յանձնեց Թիֆլիզի քաղաքապետին, որ այլազգի էր. նա փորձեց և չկրցաւ հաւանեցնել զԳուրգէն յուրացութիւն, ապա կապ կապի վրայ աւելցընելով զրկեց զնա 'ի Բաբելոն. ուր նոյնպէս հաստատ մնալով իր հաւատոց վրայ՝ դրուեցաւ 'ի բանտ. բայց մէկ կամ երկու տարի վերջը յաջողութեամբ պրծաւ, դարձաւ իր երկիրը: Արծրունեաց պայազատն (որդին Աշոտոյ) Դերենիկ՝ որ դեռ 14 կամ 15ամեայ պատանի մ'էր, և իբրեւ հօրը տեղակալ նստէր՝ խալիփային հրամանաւն, երբ իմացաւ Գուրգենի դառնալը՝ վախնալով որ չըլլայ թէ տիրէ երկրին, աւելի իր հասակակցաց լսելով քան խոհական խնամակալաց՝ յանկարծ վրան վազեց, բայց վռնտուեցաւ քաջ ու փորձ իշխանէն. դարձեալ անկարծակի յարձակեցաւ Դերենիկ, և Գուրգէն արդէն հիւանդ ըլլալով ձիէն ընկնալով բռնուեցաւ, և բանտեցաւ ('ի Հաղամակերտ, իշխանանիստ Արծրունեաց). բանտապանն քակեց և ազատեց զԳուրգէն, և զիշերանց բերաւ մոռաց զսա Դերենկայ քնարան սննեակը. Գուրգէն արդէն վրէժխնդրութեան պատճառ կրնար ունենալ, որովհետեւ Դերենկայ պապն սպաներ էր իր հայրը. սակայն իր սիրտն շատ մեծ էր՝ այսպէս գողաբար անխոհեմ տղայ մը սպաննելու

համար . և մանաւանդ ազնուական տրդայ մը թէ և թշնամի, մհ, բնութեան խաղաղութեան մէջ միշտ սղայ միշտ զուարթուն է . Գուրգէն՝ թէպէտ և սուրբ անոր գլխուն վրայ վերուցեր էր, մէկայլ ձեռքն այլ սակրին և դանակին վրայ, սակայն չկրցաւ արտասուէր բռնել՝ սիրոյ և ատելութեան կռուին մէջ, լալով կանչեց « Դերենիկ, որդեակ իմ » Դերենիկ, մնաս բարով, այսուհետեւ » համարձակ տիրէ . ես կ'երթամ 'ի » Բունաստան » : Դերենիկ զարհուրած վեր ընկաւ, երազի պէս և երազէ ահաւոր տեսարանը տեսաւ, իր բանտեայր սուսերամերկ գլխուն վրայ կեցած, « Ա՛հ, հայրս, խնայէ ինձի » կանչեց, և լեզուն բռնուեցաւ : Գուրգէնի բաւական էր եղածն, արիւնէն աւելի էր արտասուէր վրէժն . նոյն արտասուէր չարած՝ փութացաւ ելաւ ծածկուեցաւ տեղ մը, ինչուան որ յարմար առիթ գտնէ փախչելու Բունաց երկիրը, ուր որ շատոնց միտք ունէր երթալ : — Բաւական չէր այս սրտառուչ, այս թատերական տեսարանս . հարկ էր որ նոր դիպումներ այլ նոր նոր տեսարաններ աւելցնեն : իր պահուրտած տեղն (Երանգանի գեղին) վանաց տէրտիրոջ քովն էր, որ հիւրագաւ տիրասիրութեամբ մատնեց զնա առ Դերենիկ . և սա թերեւ աւելի վախով քան ատելութեամբ՝ նորէն ամուր տեղ մը պահել սուաւ, և պատուիրեց այլ որ նեղութիւն չտան : Այս ատեններս մերն Աշոտ զբաղած էր իրեն աւելի մօտ Հայոց, վրաց և Աղուանից իշխանները հանդարտեցնելու և ամիրապետին հպատակ պահելու . այս դիպումածիս չկրցաւ հասնիլ յառաջ քան զկաթուղիկոսն Զաքարիա, որ երբ լսեց Գուրգէնի մեծասրտութիւնն և Դերենիկայ փոքրոգութիւնն՝ քանի մը եպիսկոպոս հետն առած եկաւ աղաչեց մանկահասակ իշխանորդոյն որ արձակէ իրեն կենաց խնայողը . պատանին այլ մէկէն հաւանեցաւ, արձակեց զԳուրգէն, մէկ տեղ դաշինք դրին, և դարձուց անոր հայրենի ժառանգութիւնը,

որ էր Մարգաստան գաւառը, Նախիջևանի մօտերն, և սիրով բաժնուեցան : Գուրգէն այլ անկասկած ըլլալով 'ի Դերենիկայ՝ սկսաւ վախնալ յԱշոտոյ, վասն զի իբրեւ ապստամբ յամիրապետաց մէկ մը բռնուած և անոր ձեռքը տրուած, հիմայ որ նորէն փախչելով բանտէն եկեր էր իր տեղը, 'ի հարկէ աւելի յանցաւոր կու սեպուէր, և աւելի պարտք կար Աշոտոյ՝ անոր վրայ աչք ունենալու : Ասոր համար Գուրգէն հանգիստ չէր կենար տեղ մը, այլ աւելի Տարօնոյ կողմերը կու պտըտէր, ուր մայրենի ազգականներ ունէր . և հոն էր՝ երբ Աշոտ խաղաղցրնելով զվերին Հայս՝ յանկարծ եկաւ այս կողմերս, վանայ գաւառը . Դերենիկ վախնալով դիմացն ելաւ . Աշոտ քիչ մ'աւելի խրատել կամ վախցընել ուզելով, հրամայեց որ արգիլած պահէն զնա վանայ բերդը, ուր ինքն այլ եկաւ : Գուրգէն հոս այլ առաքելնի մեծանձնութիւն մը բանեցուց՝ իր մերձաւորին վրայ, բայց թերեւ ուրիշ կիրք մ'այլ ընդդէմ Աշոտոյ . 400 կտրիճ ժողովեց և յանկարծակի շտապելով եկաւ ոչ հեռու 'ի վանայ՝ Նարեկայ մօտերը Նորգիւղ ըստած գեղը . և դեսպան խաւրեց Աշոտոյ միտքը իմանալու . եթէ զԴերենիկ պատժել և գերի տանիլ ուզէր՝ ինքն անոր ազատութեան համար պիտի պատերազմէր, (միտքը դրեր էր գիշերանց Աշոտոյ վրայ ընկնիլ) . իսկ եթէ խրատելու համար էր ըրածն, ասոր ապահովագոյն ճամբայ մը կ'երևի կ'ըսէր, եթէ հաճիս, քեզի փեսայացընել զԴերենիկ, որ հաւատարիմ և հնազանդ մնայ իբրեւ հօր : Աշոտոյ միտքն այլ այս էր, սիրով հնազանդեցընել զպատանին, որ նոր կարգուած էր, բայց նոր այլ այրի մնացած իր մատղաշ հարսէն . այս առիթով երեք իշխանքն այլ աւելի բարեկամացան . Աշոտ առաւ զԴերենիկ հետը տարաւ 'ի Բագարան՝ աւանն Շիրակայ, և հոն իր զաւկին պէս պահելով զնա ատեն մը, յետոյ մեծահանդէս հարսանիք ըրաւ, և իր սիրուն Սոփի գասրիկը պսակեց ա-

նոր հետ (862) . ուսկից ծնան երեք անուանի իշխանքն Աշոտ-Սարգիս, Խաչիկ-Գագիկ և Գուրգէն . որոցմէ Գագիկ Արծրունեաց առաջին թագաւոր եղաւ և իր ցեղին ամենէն մեծագործ և հռչակաւոր անձն :

Այս ատեններս Դերենկայ հայրն՝ Աշոտ տէրն Արծրունեաց այլ դարձաւ և իր իշխանութիւնը ժառանգեց . նոյնպէս իր երկրին խոստովանող եպիսկոպոսն այլ Յովհաննէս և անոր ընկերն Գրիգոր քահանայն, և ուրիշ իշխանք այլ դարձան . միայն Արծրունեաց որդեսէր մայրն, տիկինն Հռիփսիմէ՝ Բաբելոնի արգելանաց և տաք օգուն չղիմանալով՝ մեռաւ, և հոն օտարութեան մէջ թաղուեցաւ : Նոյնպէս այլ մեր Աշոտոյ հայրն՝ բաղմբերախտն Սմբատ, իշխանակցաց դառնալէն ետեւ՝ ինքն ամէնուն առաջնորդն՝ ամենէն վերջին եղաւ, և ամենէն աւելի նեղութեամբ բանտի մէջ մնաց . շատ հեղ հրապոյր լսեց, միշտ արհամարհեց, և ուրիշներուն աշխարհական երջանկութիւնը տեսնելով անտրտունջ, անկէ ետեւ միայն իրեն անանց երջանկութեանը կը փափագէր, որ և չուշացաւ . տասն ամիս նեղութենէ ետեւ՝ վախճանեցաւ պսոթանաց և արգելանաց մէջ, և թաղուեցաւ Դանիէլի մարգարէին անուամբ ճանչցուած գերեզմանատեղին . թողլով հայրենեաց պատմութեան մէջ պատուելի անուն մը, եկեղեցւոյն մէջ աւելի պատուելի խոստովանող անունը և յիշատակն ընդ արդարոց, զոր Հայագիր նշանակէ 'ի 25 մհհեկի (3 մարտի) : Աշոտ երկրի վրայ տխուր բայց յերկինս ուրախ բաղդ գտաւ, ունենալու նախ հայր մը, և յետոյ (55 տարի վերջը) որդի մը խոստովանող, երկուքն այլ համանուն Սմբատ . ետքինն իր պապուն միայն համբերութեամբ երկարած խոստովանութիւնը՝ արեամբն այլ կատարեց ու

կնքեց և ինքն այլ սրբազան նահատակաց կարգն անցնելով՝ (Յայսմաւուրաց) Հայագրին մէջ անհեկի ինն (ապրիլի 15) բռնեց . իսկ ինքն Աշոտ այլ թէ ոչ ատենական խոստովանութեամբ՝ այլ յայտնի բարեպաշտ կենաց և մահուանն համար՝ արժանի սեպուեցաւ հօրը և որդւոյն հաւասարելու եկեղեցւոյ մէջ փառօք, որով՝ քան զնոսա գերազանցեց յերկրի :

Ը. Սմբատայ ապերախտ կալանապետն Բաւղա՝ իրմէ ապերախտէն պատիժն առաւ . նոյն ինքն Զափր խալիփայն խաւրեց զնա իբրեւ կուսակալ 'ի Խորասան, և զաղտ պատուէր տուաւ ու սպաննեցին . իսկ ինքն ամենայն չարեաց առիթն այլ, ինչպէս առաջ յիշեցինք, իր որդիէն սպանուեցաւ (864) . այս հայրասպանն այլ՝ (Մոսղանսէր) խղճէն տանջուած քանի մը ամսէ ետեւ մեռաւ . տեղն անցաւ (862) իր հօրեղբոր որդին Մոսղային-Պիլլահ, որ իբրեւ փոխարէն Սմբատայ անպարտ մահուան և Աշոտոյ զրկանաց, անուանեց զսա իշխան իշխանաց, ոչ միայն Հայոց, այլ և Վրաց և Աղուանից . թէ և սա արդէն իբրեւ անոնց վերակացու և նախիշխան ճանչցուած էր՝ իր հօրը պանդրութեան տարիէն սկսեալ . և այս տարիս (855) կուշանակուի 'ի տարեգիրս սկիզբն իր իշխանութեան և Բաղրատունեաց պայազատութեան . որ և նշանական հանդիպմամբ (Քրիստոսի ծննդեան ստոյգ տարին հաշուելով) Արշակունեաց թագաւորութեան սկսանելուն հազարամեակն էր . իսկ այն թագաւորութեան վերջանալէն ետեւ 'ի 428 թուին Քրիստոսի՝ նոյնպէս 428 տարի էր : Բայց այս պատուոյս հասնելուն բուն առիթն էր Աշոտոյ խոհեմութեամբ և աշարժութեամբ կառավարութիւնն . հաւատարմութեամբն՝ ոստիկանաց և ամիրապետին վստահութիւնը շահեր էր, յորդորանօք և առատաձեռնութեամբ՝ ազգային իշխանաց սիրտը . հասարակաց բարին դիտելով՝ անձնական զրկմունք կամ արհամարհանք բանի տեղ չգնեին՝ զինքն այլ տուելի սի-

1. Սմբատայ վախճանած տարին ըստ ոմանց կ'երևի 859, և ըստ այլոց 861 . Յայսմաւուրք 10 տարի կ'ըսեն իր գերութիւնը, բայց այս գերութիւնս Բաւղային գալէն կու սկսին պատմիչք, որ է 852 . այս հաշուով կրնայ 10 տարի ըսուիլ :

րելի ըրին. զոր և ականատեսն Յովհ. կաթողիկոս այսպէս կու բացատրէ.
 « Յորժամ փոխանակ Սմբատայ հօր իւ-
 » ղոյ պայազատէր զսպարապետութիւն
 » Հայոց, գրեթէ ամենեցուն քան զնա
 » նախագունիցն վեհագոյն ճանաչիւր.
 » վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ ի
 » բաց արհամարհէր զանարգանս, և
 » միշտ ի հրահանգս բարւոյ կրթու-
 » թեան զինքն վարժէր, և բարի ազ-
 » գումն իւրոյ ոգւոյն տայր. ընդ ամե-
 » նեսեան սէր սերտ, և ոչ ի հակառա-
 » կութիւնս ինչ կամ ի կռիւս ընդ
 » թշնամիսն մաքառեալ, քան թէ բա-
 » րեզգեաց բանիւք և բարի օճանաւ՝
 » զնոսա ածել յուղղութիւն և ի կամս
 » իւր. իսկ զպայքարանս սնոոի շահուց
 » փնաս իւր վարկեալ՝ և առատաձեռն
 » առ ամենեսեան գտեալ, յինքն զբազ-
 » մաց միտս յանգուցանէր սիրալիր սըր-
 » տիւ. որպէս զի յայսմ սակի ամենե-
 » քեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ
 » էին... և ամենեքեան դաշինս ընդ նը-
 » մա զնէին, որպէս արդարեւ ընդ թա-
 » գաւորական զարմի » : Խալիփային
 դռնէն Աշոտոյ իշխանութեան զգեստը
 տուաւ (862) Ալի իպն Եահեա Էլ-Էլ-
 մսնի կոչուած ոստիկանն, որ բուն
 Արզնի և Նփրկերտոյ կուսակալ էր, և
 կու պատրաստուէր երթալ ընդգէմ
 Յունաց. ինչպէս զնաց այլ և պատե-
 րազմի մէջ մեռաւ :

Իշխանապետութեան հետ Աշոտոյ
 յանձնեցաւ աւելի ծանր և հոգալի պաշ-
 տօն մը, որ ինչուան այն ատեն քրիս-
 տոնէից չէր տրուած. այսինքն է Հայա-
 ստանի հարկահանութիւնն. հարկերը
 ժողովել և խալիփային դուռը խաւրել,
 կամ յանձնել ի ձեռս ոստիկանի մը՝
 որ դեռ կու նստէր ի Դուին, իբրեւ ե-
 րեսփոխան և վերադիտող մը ամիրա-
 պետին կողմանէ, առանց խառնուելու
 ներքին կառավարութեան : Ինչ և ուր-
 չափ էր Հայոց հարկն. մեր պատմիչը
 որոշակի կ'ըսեն 60,000 դահեկան (ոս-
 կի), որ է իբր 750,000 ֆրանգ. բայց
 ասիկայ Ա Սմբատայ, Աշոտոյ որդւոյն
 ատենին համար է, երբ վասպուրական

և ուրիշ մեծ նահանգներ զատուեր էին
 իրմէ, և իր ամփոփ իշխանութեանն
 տուրքն էր այդ. իսկ անկէ առաջ, Արա-
 բացի պատմիչ մը կու յիշէ որ թէ Բա-
 գրատունեաց իշխանութեան (Շիրա-
 կայ), թէ վասպուրականի, թէ Սիւ-
 նեաց, և թէ արաբացի ամիրայից իշ-
 խած երկիրներուն, որ են Կարին, Դուին,
 Արճէշ, Խլաթ, Խազրան, Պէրզէնտ (?) .
 որ մէկ անուամբ Հայաստան կոչուէին,
 միագումար հարկն էր իբրեւ 2,500,000
 ֆրանգ. ասկէ զատ էր Տարօնոյ երկրին
 հարկն 60,000 կամ աւելի, Արզնի և
 Մուֆարղնի հարկն՝ որ Հայաստանի և
 Տարօնոյ հարկէն աւելի էր, Ամդայ
 հարկն՝ որ Հայաստանի հարկին կիսուն
 չափ էր. Եփրատայ կողմերուն հարկն
 այլ զատ կու յիշուի, և բոլորի մէկէն
 գումարն 40 միլիոն ֆրանգի մօտենայ :
 Արաբացի պատմիչն կամ վիճակագիրն
 այս և ուրիշ յիշեալ աշխարհաց մէջ
 միայն բուն Հայաստանին համար կ'ըսէ.
 թէ այս աշխարհս կամ վիճակս արծա-
 թով կու վճարէ հարկը. արծաթ ըսելով
 զուտ արծաթ կ'իմանայ, թէ ստակ (ոս-
 կի և արծաթ). — կարծեմ առաջինն,
 վասն զի այս ժամանակէն դար մը ա-
 ռաջ Հայաստանի մէջ առատ և զուտ
 արծաթահանք գտուած էին, խալի-
 փայից տիրած ատեն, հաւանական է
 որ այն արծաթէն կու տրուէր հարկը,
 գոնէ ատեն մը : — Հիմա հարկին չափը
 հարկահանաց և տնտեսաբանից թող-
 լով, արծաթահանքն այլ երկրաբանից
 քննութեանն, դառնանք իշխանա-
 պետն Հայոց :

Աշոտ բարձրագոյն պատուոյ հասնե-
 լով իր առաջին իշխանութիւնը, այս-
 ինքն սպարապետութիւնը տուաւ իրմէ
 վերջը եղող եղբօրը, որ էր Աբաւ :
 « այր քաջ, անձնեայ և թիկնաւէտ, ա-
 » ռոյզանձն և գեղեցիկ հասակաւ, կու
 » ըովի և յաջողակ ի պատերազմունս .
 » որ և աջակցեալ իսկ եղբօր իւրում
 » Աշոտոյ՝ զամենեսեան հնազանդէր ընդ
 » լծով ծառայութեան, ի բազում կող-
 » մանս բազում անգամ արութիւն ցու-
 » ցեալ, և հռչակաւոր և հոյակապ ի

« մէջ բազմաց երևեալ¹ » : Սպարապետութիւնն էր ինչպէս արդեամբ՝ այսպէս և պատուով առաջինն՝ ի Հայս այն ատեն՝ յետ նախիշխանին . իսկ երբ իշխանապետն թագաւոր եղաւ՝ իր և ըսպարապետին մէջ նոր պատիւ կամ աթոռ մ¹ եղաւ իշխանաց իշխանն . ասկէ զատ և վար կարծուի Տերանց-տէր պատիւ և աթոռն . իսկ քիչ ատեն վերջ ասոնցմէ այլ վեր և անմիջապէս թագաւորէն ետեւ դրուեցաւ Երկրորդ-արքայի պատիւն , որ երբեմն թագաւորին ժառանգն կ'ըլլար , երբեմն մեծ երկրի մը նահապետն . — ուրիշ մեծ պատիւ և աթոռ մ¹ այլ հաստատեցաւ Մարգարան Հայոց կոչմամբ , որուն իշխանութիւնն կամ պաշտօնն շատ որոշ չի նշանակուիր . յայտնի է որ Սասանեանց տիրապետութեան ատենի մարգարանաց նման չէր , վասն զի անոնք հիմակուան ոստիկանաց պաշտօնը կու վարէին , և իբրեւ միանգամայն իշխանապետ և հարկահան էին . գուցէ Բագրատունեաց մարգարանն այլ հարկաժողովն ըլլայ , կամ սահմանապահն : Այս պատիւներէս ոմանք , և ուրիշ շատեր այլ , Ամբաստայ ատեն որոշուեցան , և ոմանք անկէ ետքն . իսկ իր հօրը Աշոտոյ կարճ թագաւորութեան ատենն ոմանք միայն , ուսկից անշուշտ իր որդւոցն այլ մասն հաներ էր : Եւ էին (յիշեալ) որդիքն Սմբատ Ա , իր յաջորդ թագաւորն , Դաւիթ , Սահակ , Շապուհ . իսկ ի դատեալացն յիշուին՝ մէկ մը կին Գուարամայ իշխանորդւոյն վրաց . երկրորդ , նախագրեալն Սուրբի տիկին Արծրունեաց , երրորդ Մարիամն՝ Սիւնեաց տիկին , կին վասակայ՝ որ մականուամբ կամ փաղաքչական կոչմամբ Գաբուռ կ'ըսուէր . զոր և Աշոտ երբ իշխանապետութեան հասաւ՝ հաւանութեամբ ամիրապետին հաստատեց ի տէրութեան հայրենեացն , կամ որոշ ըսելով Սեանայ ծովուն բոլորտիքը եղած Գեղամայ գաւառներուն . վասն զի բուն հարաւային Սիւնիք (որոյ գլխաւոր գաւառքն էին

վայոց ձոր և Բաղք) զատ և աւելի մեծապատիւ իշխան մ'ունէին , որ և բուն Սիւնեաց տէր կամ գահերեց իշխան կ'ըսուէր , և այս ատեն իշխողն այլ վասակ մ'էր , իշխանիկ մականուանեալ . մէկայլքն՝ Սիսականք անուանէին իբրեւ սերունդք Սիսակայ ի թոռանց Հայկայ , և և Հայկազնիք . Արաբացիք Սիսեանն կոչեն զասոնք , իսկ զբուն Սիւնիս՝ իրենց գլխաւոր գաւառին վայոց ձոր անունը ծուելով վայգօր կոչեն : Այս ատենուան և քանի մը յաջորդ դարուց պատմութիւնը և անձինքը որոշելու համար՝ հարկաւոր է այս զանազանութիւնը գիտնալ¹ , և մանաւանդ մականունները որոշել , զոր երանի թէ պատմիչք այլ միշտ անուանց քով նշանակած ըլլային , վասն զի անուանակից իշխանք շատ կան , ինչպէս այս երկու մեծ վասակ իշխանքս . որոց մէկն փեսայ Աշոտոյ , միւսն այլ թէ և ոչ խնամի , այլ նոյնպէս կու պատուէր և կու պատկառէր իշխանապետէն . « յաւէտ իմաստութեամբ և հեզահամբոյր հանդարտութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդէր Աշոտոյ՝ իշխանին իշխանաց և խրատու նորա զունկն մատուցանէր խնամով , իբրեւ զօրէնս միշտ ի սրտի իւրում պահելով . և ի ձեռն այնորիկ յաւէտ իմն ընդարձակագոյն զտուն տէրութեան իւրոյ յարգարէր ի բոլոր բարեմասն լրութիւնս . և կայր բազում խաղաղութեամբ ըստ ամենայն հանգիսի բարեպաշտութեան » : — իսկ Գաբուռն վասակ փեսայն Աշոտոյ՝ կարճօրեայ մեռաւ , չորս կտրիճ թողլով , Գրիգոր-Սուփան՝ իր յաջորդն , Աշոտ , Սահակ և վասիլ կամ վասակ . որք միշտ պապերնուն հնազանդ եղան , և մօրերնուն վրայ մեծ սէր և խնամք ցուցին՝ Յուսիպ հալածանաց ատեն . բարեպաշտութեամբ և շինութեամբք այլ

1 . Պատմիչք մեր երբեմն այսպէս կու զանազանեն , երբեմն խառն կամ շփոթ կը յիշեն . Չամչեան պատմահայրն այլ մեր հոս գրածին հակառակ զցեղ Գաբուռին՝ Սիւնի կոչէ , զիշխանիկն՝ Սիսական :

անուանի եղան, ինչպէս իրենց մայրն
այլ Մարիամ:

Աշոտոյ իշխանապետութեան տարին
հեռաւոր աշխարհի մը մէջ այլ իշխա-
նապետ մը անուանեցաւ, և նոր տէրու-
թիւն մը կանգնեց, որ հազարամեայ
տևողութեամբ և տարածութեամբ հա-
սաւ Աշոտոյ տիրած տեղերուն այլ տի-
րեց. Ռիւրիկ վարեկացին Շուետի ե-
ղբրենրէն եկաւ Պալդիկ ծովուն արևե-
լեան կողմը, ուր դարերէ վեր բնակէին
Սլաւեանք. որքնեղեալ 'ի Ֆինեան ազ-
գաց՝ յօգնութիւն կանչեցին զնա. Ռիւ-
րիկ եկաւ այս ատենս (862) Նովկորո-
տի քով, և յետոյ 'ի նոյն իսկ 'ի քա-
ղաքն դրաւ իր իշխանապետութեան ա-
թոռը. և այսպէս եղաւ սկիզբն լայնա-
ծաւալ ու մեծազօր տէրութեան Ռու-
սաց, որ և յետ հազարամեայ կենացն
զեռ երիտասարդութեան ուժոյ մէջ
կ'երևի. մինչդեռ իր ծնած կամ ձե-
ւացած ատեն՝ Աշոտոյ ազգն արդէն ծե-
րացեալ էր. Ռիւրիկայ ժողովուրդն եր-
կրիս ծայրերէն կու մօտենայ 'ի կեն-
դրոնն, իր հարաւագոյն երկիրն հիմա
գրեթէ Հայաստանն է. Աշոտոյ ժողո-
վուրդն իր կեդրոնական կողմերէն կու
սփռի ինչուան Նովկորոտէն անդին, և
իր հիւսիսագոյն գաղթականքն գտուն
'ի մայրաքաղաքին Ռուսաց ('ի Բեգեր-
պուրկ) : ...

Շարունակի

Հ. Ղ. Վ. Ա.

Որդիական սէր : — Բացատրութիւն
զգացմանս 'ի հիման :

Մարդու ամէն մեծ զգացմանցը
մէջ բնազդումն կայ. ինչպէս սիրոյ մէջ,
հարց և մարց առ որդիսն ունեցած յար-
մանը մէջ, որդւոց առ ծնողն ունե-
ցած երախտագիտութեանը մէջ, և
եղբարց ու քերց ընդ իրեարս ունեցած

սիրոյն մէջ: Բայց այս բնազդեցական
զգացմունքն կը տարբերին ըստ զանա-
զան աստիճանի քաղաքականութեան
ազգաց, և ըստ կրթութեան անհատից:
Երբ անկիրթ է մարդ, կերպով մը միայն
բնազդմունք են իր զգացմունքն. երբ
մարդ կրթեալ է դաստիարակութեամբ,
իր բնազդմունքն ալ կը փոխին 'ի զգաց-
մունս, և որչափ դաստիարակութիւնն
ազգոյ և մարդու ըլլայ, այնչափ ալ
զգացմունքն կ'ըլլան միանգամայն զօ-
րաւոր և փափուկ: Մարդուս առաւե-
լութիւնն՝ իր բնազդմունքն մաքրելու և
անոնցմէ զգացմունք կազմելու կարո-
ղութենէն կը կախուի: Յայնմ է մար-
դուս զօրութիւնը, այն է նաև իր
պարտքն, որոյ կատարումը Աստուած
ուզեց դիւրացնել ու քաղցրացնել: Յի-
րաւի կայ 'ի մարդկութեան զարմանալի
շղթայ մը զգացմանց, որ բնազդմամբ
կը սկսին և 'ի բարձրագոյն պարտս
կը յանգին: Բնազդումն է հայրենի ու
մայրենի սէրը. բայց տես ինչպէս այդ
բնազդումն կը կատարելագործի և կը
զարգանայ նոյն իսկ մանկան երկայն
տևարութեանը պահանջած խնամքնե-
րով: Ծնողաց գորովոյ բնազդումը՝ որդ-
ւոց երախտագիտութեան բնազդու-
մը կը ծնանի. այնպէս որ, հաճոյից և
պարտուց զարմանալի յաջորդութեամբ
մը, ընտանիքը բնազդմամբ կը սկսի և
կ'աւարտի 'ի մաքրագոյնն բարոյական
գաղափարաց, 'ի սէր որդիական:

Կը պահանջեմ որ մատենագրութիւնն
հետևի այդ աստուածեղէն կարգին և
մարդուս բնական կրիցը բացատրու-
թեանը իրենց պատշաճ բարոյական գե-
ղեցկութիւնը տայ. կը պահանջեմ որ
իրրև զգացմունք և պարտք ներկայացնէ
զանոնք, և ոչ իրրև բնազդմունք, այս-
ինքն իրրև բուռն շարժմունք որոնց կու-
րօրէն ետևէն կ'երթայ մարդ, և չէ կա-
րող անոնց լաւութեամբը պարծիլ
կամ անոնց թերութենէն ինքն զինքն
ուղղել:

Ըստ այս գաղափարաց քննենք թէ
ինչպէս թէ հնոց մէջ և թէ արդի ժա-
մանակներս բացատրուած է այդ որ-